

Войцехівська Н. К.,
докторант

Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України

МОВЧАННЯ ЯК КОМУНІКАТИВНО ЗНАЧУЩИЙ ЗНАК У КОНФЛІКТНОМУ ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті йдеться про статус і типи комунікативного мовчання. Воно характеризується як багатоаспектний, багатомодальний і багатофункціональний феномен широкого значення – паралінгвальний мовний засіб, нульовий мовленнєвий акт і комунікативна стратегія, суть якої полягає в гармонізації чи деструкції міжособистісного спілкування, створенні опозиції між мовцями й припиненні їх взаємостосунків.

Ключові слова: силенціальний ефект, комунікативне мовчання, конфліктний дискурс, невербальні засоби спілкування.

*Не жартуй наді мною, будь-ласка,
І говорячи не мовчи,
Нащо правді словесна маска?
Ти мовчаням мені кричи
(В. Симоненко).*

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістична наука, позбувшись «полону» мови, усе більше звертає свою увагу на дослідження невербальних засобів спілкування. Вони характеризуються як важливі багатофункціональні елементи діалогічного мовлення, що сприяють організації міжособистісних стосунків та ефективній реалізації комунікативних інтенцій мовців. Одним із таких різновекторних комунікативних знаків є мовчання (силенціальний ефект).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатоаспектність і багатофункціональність мовчання зумовлює міждисциплінарний підхід до його вивчення, зокрема з погляду філософії, психології, літературознавства, лінгвістики тощо. У мовознавстві проблема мовчання розглядається в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, як-от: Т. О. Анохіної, Н. Д. Арутюнової, Ф. С. Бацевича, Л. Р. Безуглої, А. Д. Белової, В. В. Богданов, І. М. Рудик, Л. В. Солюшук, У. Шміца, М. де Брайкер, Ш. Краммера та ін.

Завдяки численним роботам стала можливою диференціація мовчання на комунікативно незначуще та комунікативно значуще. Комунікативно незначуще мовчання обумовлюється певними фізичними або фізіологічними факторами, що не пов'язані з комунікативними інтенціями мовців (мовчання під час їжі, сну, прогулянки, тобто виконання певних фізичних і фізіологічних дій тощо). Воно, відповідно, не виконує жодної знакової функції й не передає інформацію. Комунікативно значуще мовчання має певне емоційне забарвлення та є засобом спілкування, що передає велику кількість «найрізноманітніших комунікативних смислів семантико-прагматичного характеру» [1, с. 209; 2, с. 174–175] і супроводжує процес зміни

комунікативних ролей мовців. Таке мовчання є свідомим і контрольованим із боку суб'єкта мовлення, напр., свідоме мовчання у відповідь на чиесь небажаний або недоречний запитання.

У лінгвістиці комунікативно значуще мовчання піддається класифікації на: 1) «мовчання адресата /слухача»; 2) «мовчання мовця» або «мовчання замість говоріння»; 3) мовчання за зміни комунікативних ролей; 4) «еліптичне мовчання», що зумовлюється синтаксичною побудовою тексту та виражене еліпсисом; 5) мовчання, спричинене певним (зазвичай, нетиповим) станом каналів комунікації (несправність каналу, фізичні шуми); 6) медитативне мовчання, що дає мовцеві час обміркувати наступну репліку й засоби її вираження; 7) вичікувальне мовчання (очікування відповіді співрозмовника) [1, с. 210–211; 2, с. 202].

Формування мети статті. Особливу роль у діалозі відіграє мовчання, що виступає невербальною реакцією на попереднє висловлення співрозмовника і спрямовує стосунки мовців у два можливих напрямки: кооперативний або конфліктний. Розгляд комунікативно значущого мовчання як реактивного акту в конфліктному дискурсі і виступає метою цієї розвідки.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Конфліктно зорієнтовна комунікація поєднує в собі два, на перший погляд, діаметрально протилежні компоненти – мовлення та мовчання. Однак, якщо відступити від традиційного сприйняття обох понять як антонімів – «мовчати = не говорити», між ними можна виявити більше спільного, аніж відмінного. Мовчання як «не-мовлення» не просто вказує на кінець мовленнєвого акту і позначає його «німу» частину, коли не утворюються звуки, а є саме по собі свідомим багатофункціональним комунікативним актом, який не обов'язково має бути опозиційним до мовлення. Мовчання похідне від говоріння, воно – «мовчання про щось» [1, с. 210]. Ураховуючи той факт, що мовчання виникає на місці очікуваного мовлення, його розуміють як «нульовий замісник вербальної реакції» [2, с. 202]. І мовчання, і мовлення передають певну інформацію (у різний спосіб, звичайно: «парадокс проявляється в тому, що людина мовчить, а інформація слухачам надходить» [6]). З огляду на цю інформативність вони можуть бути взаємозамінними, адже можна «говорити» мовчки, так само як і «мовчати», ведучи розмову.

У діалозі «мовчання мовця» найчастіше є реактивним знаком, тобто реакцією на висловлення комунікативного партнера, і залежно від зорієнто-

ваності дискурсу (кооперативної чи конфліктної), рольових статусів мовців і прагматичної ситуації отримує різне «прочитання». Мовчання може інтерпретуватися як прояв нерішучості, схвалення чи несхвалення [3, с. 211], згоди (порозуміння) чи незгоди (непорозуміння), байдужості, докору, страху або ніяковиння. Воно може бути маркером ігноруванням співрозмовника, або, навпаки, духовної близькості між комунікантами; бути риторичним або маніпулятивним прийомом [1, с. 212] тощо. Інакше кажучи, мовчання є «однією з форм мовних ігор, в яких можна переходити від однієї гри до іншої, творити безліч варіантів» [3, с. 210].

Найчастіше мовчання тлумачиться як маркер взаєморозуміння, згоди чи підтвердження, що в діалогічному мовленні виступає субститутутом лексеми так, напр.: – *Хоча, мушу визнати, як на свій вік, ти непогано збереглася. Мабуть, чари? Лана промовчала – це мало означати згоду* (Н. Шевченко); *Розпорядник сипонув новими звинуваченнями: «З жінкою спиш, дівок псуєш, горілку дудлиш?»*. *Артур мовчав, бо не мав заперечень* (Ю. Андрухович).

Значення формальної згоди, коли мовець має інший погляд на обговорюване, але приховує його, виражається у дискурсі замовчуванням або мовчанням з метою уникнення конфлікту. Поступаючись співрозмовникові, мовець, який не бажає перетворення протиріч/розбіжностей у відкрите комунікативне протистояння (конфлікт), використовує своє мовчання як своєрідну зброю, що позбавляє його партнера можливості конфліктувати, нападати, докоряти. Прикладом замовчування як контактозберігаючої стратегії дискурсу може бути розмова двох матросів: – *Федю, я вже сказав боцманові, що сьогодні за тебе піду на берег. Ти – не проти? Цього разу Федя – проти. Йому хочеться сказати самозакоханому красеню щось їдке, образливе, щоб він нарешті зрозумів, що не можна так безцеремонно користуватися з його, Фединої, доброти!.. Але Федя Карпенко, як і багато разів до цього, помовчавши, тихо говорить: – Гаразд. Я залишусь* (Д. Ткач). Далі з тексту стає зрозуміло причину такої поведінки адресата: «Так уже повелося здавна, що Борис Усик поводить з Федею, як із залежним». Як бачимо, репліка-акція вимагає від адресата прямої, чіткої відповіді і може створювати незручну для нього ситуацію у разі відмови. У будь-якому разі, незалежно від мотивів замовчування, приховування власної позиції щодо обговорюваного сприяє гармонізації спілкування (принаймні, «тут і зараз»), проте не гарантує цього в подальшому. Аналізований приклад засвідчує, що мовчання є соціально зумовленим, напр., мовчання молодшого в присутності старшого за віком, за соціальним або комунікативним статусом; мовчання дітей у присутності дорослих тощо.

Хоча мовчання не розв'язує конфліктів, воно – дуже дієвий елемент у кризовій ситуації. У конфлікті «мовчазний протест бажаніший, ніж вербальний, оскільки він позбавлений будь-яких грубих, неприйнятних слів» [4, с. 92]. Таким чином, за допомогою маркерів мовчання мовці мають змогу уникнути та завуалювати «грубі чи різкі слова, роблячи їх м'як-

шими, сугестивними, надаючи їм менш негативного забарвлення» [5, с. 64].

Разом із тим замовчування/мовчання – це не лише «засіб, що знижує ризики конфліктного спілкування» [1, с. 211], але й засіб, що його зумовлює. Умовчування, недоказування має місце, якщо в діалозі мовець оминає мовчанкою певний відомий йому факт: «не хоче або не може висловити з огляду на внутрішні мотиви» [5, с. 64]. Для адресата це свідчить про відсутність факту та призводить до дезінформації. Таке замовчування може спричинити у подальшому конфронтаційний розвиток взаємостосунків діалогічних партнерів.

Конфліктним може стати і діалог із т. зв. пролонгованою, «відтермінованою» згодою, оскільки мовчання в такому дискурсі зумовлене невпевненістю, сильними емоціями адресата, через які він просто фізично не здатний говорити, напр.: – *Я вас люблю, Олено, будьте моєю жінкою!* – сказав він пристрасно. / *Вона стояла перед ним, оперта о стіну, бліда, з широко створеними очима, з дрозжачими ніздрями, у важкій боротьбі. Сильно товклося в грудях її серце. Ноги дрожали під нею, і вона не змогла уст одтворити.* / – *Олено, дорога, відповідьте мені!* / *Вона мовчала.* / – *Чи ви втратили мову? О, скажіть лише одне слівце.* / *Вона ледве глянула на нього, опісля закрила розпучливим рухом лице й застогнала. Він зсунув ладіно з лиця її руки та шукав її очей. Вона відвернула голову від нього.* / – *Ви не любите мене? – прошептав.* – *Не хоче бути моєю жінкою? Не хоче?* / *Минула мала хвилинка, в часі котрої чути було лише її важкий віддих.* / – *Коли так, то простіть!* / – *Я хочу, Фельс! О, боже, я хочу, хочу... – вирвалося з її уст* (О. Кобилянська).

Опозиційним до мовчання-згоди виступає мовчання з конотацією незгоди, функціонування якого пов'язане насамперед із конфліктним дискурсом. У такому спілкуванні мовчання виступає знаком ігнорування партнера, тобто небажанням вступати чи продовжувати спілкування саме з цим комунікантом, саме тут і саме на цю тему, або якщо діалог змінив свій вектор у небажаний для одного з мовців тощо. Крім того, мовчання може трактуватися як навмисна комунікативна неузгодженість, пов'язана з невиконанням очікуваного кроку-реакції. На думку дослідників, цей механізм лежить в основі маніпуляцій із умисним порушенням норм комунікації. Як наслідок, спілкування стає неприємним для одного/усіх діалогічних партнерів або припиняється (контактнороз'єднувальна, чи, в іншій термінології, дисконтактна функція мовчання), напр.: – *Ти постійно мовчиш, Коля, – каже Капітолїна.* / *Коля справді мовчить.* / – *Тобі неприємно говорити зі мною? Чи просто не маєш що сказати?* / *Коля складає шматки розрубаного лосося... / – Та мені й не треба, щоб ти зі мною говорив! – злиться Капітолїна.* – Великий пан (Т. Малярчук). Як бачимо, йдеться зовсім не про ситуацію цілковитого взаєморозуміння, коли слова є зайвими. Паузи, недомовки, відверте ігнорування комунікативного партнера спричиняють напругу в діалозі, псують взаємостосунки мовців чи зовсім припиняють їх. У цьому випадку мовчання

призводить до непорозуміння і протиріч, оскільки нестача або відсутність інформації завжди сприймається негативно, насторожено.

Свідоме мовчання у діалозі може стосуватися всіх чинників комунікативного акту: каналів спілкування та шуму в них; інформаційної складової повідомлення; атмосфери спілкування; осіб адресанта та адресата; стосунків між ними [1, с. 212]. Воно також буде залежати від темпераменту комунікантів, їх психічних станів, здоров'я, ступеня знайомства, ставлення один до одного та від цілого ряду інших факторів.

Мовчання, зумовлене психічним станом, емоціями чи комунікативною поведінкою діалогічного партнера, може бути реакцією на образу, зауваження, нав'язування своєї думки, нетолерантне висловлення співрозмовника, його тон чи манеру говоріння, авторитарний стиль поведінки тощо. Напр., як у діалозі між закоханими Домініком і Джулькою, яку щойно звільнили через недотримання дрес-коду. Домінік знайшов дівчині нову роботу й дає інструктаж із трудового етикету: *П'ють вино. Сміються, розмовляють. Джонік. Жулі, я тебе прошу, на цій роботі поведься пристойно. Це солідна компанія, зарплата велика, тож працюй за їхніми умовами. / Жулька. Добре, добре. Буду старатися. Одяг на крайняк у Ольки візьму. / Джонік. І слідкуй за словами. ... Сленг та суржик бажано не використовувати. / Жулька. Ні фіга собі! Буду мовчати. / Жулька закриває рота, сидить. / Джонік. Ольга коли прийде? / Жулька мовчить. / Джонік. Не знаєш? Може, їй зателефонувати, дізнатися? / Жулька мовчить. / Джонік. Тоді, я піду. Щось засидівся, час додому йти. / Жулька мовчить. Джонік встає, іде до дверей, відкриває їх (Н. Уварова). Як бачимо, мовчання дівчини зумовлюється нетолерантним, дещо авторитарним стилем комунікативної поведінки хлопця. Воно є своєрідним мовчазним протестом проти комунікативного насильства. Разом із тим, мовчання не лише виступає наслідком нетолерантної поведінки співрозмовника, а й причиною припинення спілкування й розриву стосунків.*

Негативні емоції, переживання, що спричинили мовчання, можуть бути настільки сильними, що мовець обирає мовчання за взірць свої комунікативної поведінки. Напр., у вірші Л. Костенко «Люблю легенди нашої родини» мовчання є виявом емоції образи і демонструє ситуацію відмови від спілкування: *Люблю легенди нашої родини, / писати можна тисячу поем. / Коли були ще баби молодими, / вони були веселі, як Хуррем. / Вони в житті не сердилися й разу. / І діти гарні, й любий чоловік. / Але як що вважали за образу, – / Тоді мовчали страшно і навк. / Що б не було там, будень чи неділя, / не вдаючись ні в який монолог, / вони йшли в мовчання, як в підпілля, / вони буквально замикались в льох. / Вони не те, щоб просто так мовчали, – / вони себе з живущих виключали, / вони робились білі, як стіна. / Вони все розуміли, вибачали, / але мовчали, тяжко так мовчали, / неначе в них вселився сатана. / Усіх трясло з того переполоху, / щезали всі, хто вельми їм допик. /*

Та мамочко, та вийдїть з льоху! – / В душник благали діти й чоловік. / Вони мовчали, як у бастіоні. / Вони блань не мали на меті, / непереможно безборонні / в своїй великій німоті.

Цікавими для аналізу є діалоги, для обидвох учасників яких мовчання – це «як самостійна лінія мовленнєвої поведінки, так і засіб реалізації інших стратегій» [4, с. 91]. Комунікативні ситуації взаємного чи обопільного мовчання виникають за умов, коли «при збігові мотивів та цілей комунікації учасники можуть обирати одну й ту саму стратегію» [4, с. 93], напр.: *До столу (за яким сидять Арсеній і Ліза) підбігає Ксенія. / Ксенія (Арсенію). Це вона? / Ліза (Арсенію). Твоя колишня? / Хвилина мовчання. Ксенія і Ліза свердлять поглядами одна одну (С. Лисенко). Як бачимо з прикладу, учасники діалогу – це колишня (Ксенія) і теперішня (Ліза) супутниці Арсенія. Взаємна мовчанка жінок експлікує спектр їхніх внутрішніх переживань та емоцій, насамперед, негативних (про це свідчить особливий погляд: «свердлять поглядами одна одну»). Вибір стратегії взаємного мовчання може бути пояснений збігом цілей – не поводитися стереотипно у ситуації «теперішня – колишня», особливо в присутності чоловіка, а також несподіванкою від неочікуваної зустрічі, бажанням у тиші «детально розгледіти» свою суперницю. Однак, мовчання виконує в діалозі роль нейтралізатора конфлікту, оскільки в мовчанці жінки не вдаються до словесних дій.*

Висновки з дослідження та перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Отже, у діалозі мовчання (силенціальний ефект) мовців є осмисленим і комунікативно значущим. Воно передає широку палітру інтенції співрозмовників, виконує контактостановлювальну, контактопідтримувальну, контактороз'єднуювальну функцію. Мовчання як лінія комунікативної поведінки в дискурсі може мати подвійний сенс: бути засобом гармонізації діалогу або засобом його дегармонізації, конфліктності.

Перспективним є подальше вивчення комунікативно значущих невербальних засобів у конфліктному діалогічному дискурсі.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2011. – 304 с.
2. Богданов В. В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты : учеб. пособие / В. В. Богданов. – СПб. : ЛГУ, 1990. – 87 с.
3. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. / В. М. Манакін. – К. : Академія, 2012. – 288 с.
4. Носова Е. О. Стратегические ресурсы молчания / Е. О. Носова // Вестник Челябинского государственного университета. – Серия : Филология. Искусствоведение. – № 13 (151). – 2009. – Вып. 31. – С. 89–95.
5. Швачко С. О. Стилистичні засоби позначення комунікативного мовчання / С. О. Швачко, І. В. Ващук // Філологічні трактати. – Суми : СумДУ, 2011. – Т. 3. – С. 61–67.
6. Швачко С. О. Мовчання як silenціальний ефект / С. О. Швачко // Наукові записки. Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. пр. / [гол. ред. Н. Л. Іваницька]. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – Вип. 15. – С. 225–230.

Войцеховская Н. К. Молчание как коммуникативно значимый знак в конфликтном диалогическом дискурсе

Аннотация. В статье рассматриваются статус и типы коммуникативного молчания. Оно характеризуется как многоаспектный, полимодальный и полифункциональный феномен широкого значения – паралингвистическое языковое средство, нулевой речевой акт и коммуникативная стратегия, суть которой заключается в гармонизации или деструкции межличностного общения, в создании оппозиции между говорящими и прекращении их взаимоотношений.

Ключевые слова: молчаливый эффект, коммуникативное молчание, конфликтный дискурс, невербальные средства общения.

Voitsekhivska N. Communicative Silence in the Conflict Dialogical Discourse

Summary. The article deals with the status and types of communicative silence. It is characterized as polymodal and polyfunctional phenomenon of broad meaning – paralinguistic language means, zero speech act and communicative strategy, which is based on harmonization or destruction of interpersonal communication, creating speakers' opposition and causes the end of their relationship.

Key words: silence effect, communicative silence, conflict discourse, nonverbal means of communication.